

ЈУЖНА СРБИЈА

УВОД

Предео наше земље на југу Србије, на који се односи ова књига, захвата централни део Балканског полуострва. Ту су биле међе народа и држава, одатле су се разилазиле воде, туда су једино могли проћи путеви и морале пролазити војске. То је земља двеју Мораве. Ту су се везивали и разграничавали народи: Бугари са истока, Срби са севера, Шиптари са запада и Македонци са југа. Ова територија обухвата цео слив Јужне Мораве и доњи ток и слив Западне Мораве. На северу територија се простире до Гледића, Јухора, Ртња и Старе планине.

Географски то је планинска област. Особито су са источне стране каменити, безводни, готово непроходни планински ланци. На западу су брда нешто блажа, шумовитија, више насељена и боље проходна. Но ипак ниједна од ових планина није нарочито висока, већином су беспутне, са стрмим и кратким долинама, без шума или са врло мало шума, но са рудним богатством које још у довољној мери није испитано и познато.

Између ових брда теку реке. Поред њих су тракови, често узани, плодне земље. Туда на све стране воде путеви и везе са осталим светом.

Одувек је то био сиромашан пољопривредни крај, пренасељен, са ситним, исецканим поседима у котлинама река и сточарским брдима. Привреда је била затворена, кућна, човек је до недавно производио све што му је требало, сем гаса и соли. Градови, они који су се формирали унутрашњим развојем тржишта, на бази заната, који су прерастали у мануфактуру, из чега је произилазила трговина — такви градови почели су се у овим крајевима формирати тек у новије време. Иначе су средњовековни и турски градови били више административна седишта него градови.

Највећи град у целој области је Ниш, који се пре рата развио и као привредни центар, али је за бројност станов-

ништва имао у првом реду да захвали чињеници што се налазио на једној од најважнијих раскрсница међународних путева према Истоку, за Софију и за Атину. Исто тако за његов економски развој веома је била важна интервенција државе и државно улагање капитала. Сличан је случај и са Крушевцом, где је била војна индустрија. Остали градови на југу Србије мањи су, новијег датума, али су ипак оформљени као административна седишта и економски центри своје ближе околине.

Један од трговачких градова који се на овоме подручју формирао још од XVIII века био је Лесковац. Тај град се подигао захваљујући, углавном, конопљи, која је одувек расла у долини Јужне Мораве и од давнина била позната по свом квалитету и тражена. Моравско подручје је у гајењу ове културе имало све до недавно монопол за цео Балкан. Због конопље у Лесковцу се још одавно развио ужарски занат, из чега је произашла трговина ужаријом и конопљом, па је тим путем Лесковац, трговачки град, у време ослобођења од Турака, крајем XIX века, прерастао у знатан индустријски град.

Етнички састав становништва је многострук, али се углавном може поделити на два дела, којима је граница сама Јужна Морава. На њеној левој обали, особито у планинским крајевима, живе досељеници из свих крајева Србије, Црне Горе и Херцеговине. На десној, пак, обали, нарочито у равницама и у самом пољу поред Мораве, живе староседеоци, равничари и земљорадници, густо насељени, са мало земље, вечити печалбари.

Писана историја ових крајева штурa је и сиромашна, готово заборављена и непозната; једва се може реконструисати на основу детаља и фрагмената који се налазе у старим летописима и забелешкама појединих путописаца. По нашем мишљењу, разлог томе је што је овај крај, југ Србије, био увек пролазна област, на границама држава, култура народа, па чак, у неку руку, на граници између Истока и Запада. Међутим, историја народа који је живео око Јужне Мораве, стешњен између две границе, бугарске и српско-турске, у котлини коју су заграђивале високе планине, уско отвореној према југу, а нешто шире према северу, ипак није празна, она је само исписана на други начин: многим траговима средњовековних српских жупа, ожиљцима кула и друмова, предањем и песмом, и неизмерном жудњом за слободом, за коју никаква цена није скупа — тај народ је сам своја историја. И то заборављају, и такво писање не умеју да читају они којима његова историја изгледа празна. Од куле Николе Скобаљића, преко Новог Брда, које су Турци на превару заузели и разорили, кула косовских јунака по Топлици и

Лазареве куле у Крушевцу, све до Чегра крај Ниша и Ћеле-куле, коју су Турци сазидали од српских глава, па до оне од земље у којој је 1942. године погинуо на Јастрепцу Никодије Стојановић — много је кула овај народ подизао и на њима се борио за своју слободу, кула од камена, земље и брвана, или — од својих глава.

После другог ропства под Турцима, почетком XIX века, у време српских ослободилачких устанака у Шумадији, народ на југу Србије, називајући већ светле хоризонте слободе на северу, почиње да се све интензивније буну, да се диже на оружје и да се бори. Цео крушевачки крај већ је слободан. Око Алексинца и Делиграда воде се изједна крваве борбе с Турцима. То не може а да не одјекне дубоко доле у позадини турскога фронта, међу поробљеним српским народом.

У лесковачком и јабланичком крају буну је дизао Цветко Врановачки, у власотиначком крају Илија Стреља и Цветко Декић из Запаља и око Ниша. Све су то били Карађорђеви борци из ових крајева, а слати су с његовим овлашћењем. Узроци тих немира били су не само тежња за слободом, која се после толико векова ропства назирала на северу, него и погоршан положај раје-Срба, изазван корумпираношћу турског феудалног режима, који се распадао, а нарочито бесом масе Турака који су бежали са севера, насељавали ове крајеве и ту хтели да се освете за све оно што су од устаника претрпели на северу. На тај начин, ове побуне имају не само националан него и социјалан карактер. Такав један устанак помиње се у Јабланици и Власотинцу 1809. године, као и бојаџијска буна 1841. године.

Ратови против Турака за време првог устанка, а нарочито они на југу Србије, око Делиграда, навели су устанике на помисао да зађу Турцима с леђа и с бока и да ударе на њих преко Јастрепца и Топлице. Вођа одреда који је ово извршио био је Станоје Главаш, који је, по Карађорђевој наредби од 2. септембра 1806, одвојио од Делиграда 2 500 пешака, заједно с једним дрвеним топом, те с њима прешао Јастребац, спустио се кроз Јанкову клисуру у Топлицу и 8. септембра ослободио Прокупље. Иако је овом операцијом Станоје Главаш постигао свој циљ, натеравши Турке да се повуку од Делиграда, он се окренуо западу да изврши још један напад, то јест да кроз Топлицу удари на Косово, вероватно да би спречио да Шиптари притекну у помоћ Нишу. Већ 9. септембра Главашева коњица заузела је Куршумлију, а сам Главаш је преко Иван-куле напао Лаб и Косово. Тамо се састао са својом коњицом, која је ишла од Куршумлије, али се убрзо по-

вукао према северу. Тако је ово остало само епизода у низу других, славних борби из 1806. године.

Југ Србије, до Ристовца и старе српско-турске границе на западу, ослобођен је и присаједињен Србији 1877. године. Уговором о миру одређено је да Турци повуку сав муслимански живаљ иза својих нових граница. Тада су се и Шиптари повукли, а ове крајеве, који су одувек представљали класичну српску старину, поново су населили досељеници из свих крајева Србије, Црне Горе и Херцеговине, па чак из Баната, тако да су они постали најлепши српски етнички мозаик.

Вечита борба се настављала.

После прогона Турака са Балкана дошли су судари са северним силама, Аустријом и Немачком, које су хтеле да наследе Турке у овим крајевима. Тим аспирацијама прикључила се и Бугарска. Тако је дошло до првог светског рата, у којем је српска војска била прогнана, а ови крајеви поробљени од Аустријанаца и Бугара.

Тада је, 1917. године, дошло у овим крајевима до познатог топличког устанка. Устаничка војска од петнаестак хиљада организованих бораца сручила се у рано пролеће 1917. године са планина у равнице и окупаторске гарнизоне, заробила око хиљаду бугарских војника и ослободила читав крај. Да би је уништиле, централне силе су морале са фронта на Сочи и Солуну повући читаве дивизије. Међутим, устанак је успео: поред свих својих војних резултата (уништавање непријатељске живе силе, одвајање дивизија са савезничких фронта, спречавање регрутације за бугарску војску, спречавање реквизиције, дезорганизација окупаторске власти, пресецање тако важних артерија као што су пруге Београд — Солун и Београд — Софија, магистрала које су у суштини и везивале централне силе међу собом и са фронтом), он је задао ударац бугарским аспирацијама на ове крајеве. Била је то велика и племенита буна коју је у овом крају дигао народ и коју је народ на исто тако величанствен начин и платио. Број жртава који је у том устанку дао народ у Топлици и Јабланици износи преко двадесет хиљада. У самом топличком округу потпуно је и до темеља уништено педесет пет села.

Топлички устанак је у овим крајевима оставио, боље рећи, појачао традицију борбе и отпора народа против сваког поробљивача. Мора се рећи да је традиција четништва створена у топличком устанку у знатној мери, нарочито у првим годинама, представљала сметње за развој ослободилачког рата на југу Србије. У суштини то је више потекло од самога Косте Пећанца, чија је улога и у топличком устанку била мрачна и дефетистичка. За четништво се

одмах везало претежно оно што је било кулачко, затровано политичким страстима и фаворизирано од бивших режима, везано за цркву или било на који други начин реакционарно. На тај начин, те слободарске традиције колико су погодивале ослободилачком рату у оним формама у којима се он доцније развио, толико су, исто тако, дијалектички, представљале озбиљне сметње за њега, и то, може се рећи, све до краја 1943. године.

Треба рећи нешто о економско-социјалној структури и производним снагама у овим крајевима непосредно пред други светски рат, у коме се развио и победоносно завршио ослободилачки рат народа Југославије; разуме се, укратко, с обзиром на чињеницу да све то представља неодвојив део друштвено-економског уређења бивше Југославије и положаја радног човека у њој. Па ипак ту постоје специфичности, као што постоје извесне особености у ослободилачком рату вођеном на овом терену. Но те су специфичности за југ Србије, градове и њихова подручја, вишемање јединствене.

Овако је, рецимо, изгледао профил града Лесковца, који овде узимамо само примера ради, јер таква економска структура и производни и социјални односи постојали су и у другим градовима, у Нишу, Крушевцу, Пироту, Врању, и око њих.

Био је то град са 20 000 становника, 22 фабрике, 375 трговачких радњи, 80 милионера, 10 000 К8, 7 банака са 70 милиона основног капитала, среским и окружним судом са 16 адвоката, једном болницом са 60 кревета за Лесковац и околину, дакле, за око 250 000 становника, са 597 занатских радњи, 200 кафана, 2 500 вагона годишње увезеног угља, 10 000 вагона годишње извезене пшенице, са десетак богомоља, 110 улица, 5 књижара, око 5 000 индустријских радника.

То је било лице града Лесковца. Али он је имао и своје наличје. Пре рата га је овако згодно описао један Лесковчанин, Драгољуб Трајковић: „... Град великог броја већих и мањих трговина, са одговарајућим бројем већих и мањих газда, са млађим и старијим помоћницима, град х метара платна, штофова, сељачког сукна, шајка, плетива, вунице итд., где је поред тога велик број голих и босих, без гаћа, одела, чарапа, итд. Град великих стокова сапуна, гвоздених кревета и столица од куваног дрвета, где многи људи и поред тога спавају на непатосаном поду, седе на праговима кућа и иду неопрани и неочешљани. Град преко 20 000 становника, са пролетаризованом периферијом и центром који се пауперизује, са стоговима прилика, које се доносе из околине и поједу ту у околини, са извесним бројем „Манчестераца“ (аутомобили, удобни

станови са инсталацијама, баштама итд.). Град оријенталског јавашлука, са „кисмет-таксиратом“, баба-Васком што „фрља жарје“ и са ху парних и електричних коњских снага; и ћивтизма, цомбаве калдрме, без водовода, без добрих и здравих паркова, без канализације; и великог броја спортских клубова и честих фудбалских утакмица и успеха, са много симпатизера, много навијача и непрегледном масом гледалаца. и град са преко 20 библиотека, разних школа и друштава са неплаћеним чланским улогом, ванредним скупштинама за избор нове управе, библиотека са преко 50% нерасечених књига и часописа, које попада прашина и везе паучина, јер нема ко да их чита, и поред свега, парадоксално, град 50% умирања од туберкулозе. Град повећег броја банака и лихвара, и два циганска кварта, два царства беде са неколико стотина Цигана, музиканата и конопљара, који су од Ветернице, реке што протиче кроз Лесковац, начинили базен за топљење конопљане трске. Лесковац још великвидираних сукоба новог и старог како у моралном, тако и у материјалном животу; верске хипокризије и ироничне и циничне формуле „ми једемо паприке да зидамо фабрике“, коју треба довести у везу са формулом „наша работа“.

Капитализам је био продро и у зелена сељачка поља око града и расточио их. Цело то пространство било је претворено у огромну радионицу у којој су људи били поређани у низовима један испод другог, укупчани у гломазни индустријски апарат. Деведесет одсто тих људи били су вечити надничари, који су са свих страна слали граду оно што су производили, а ово је даље, кроз чудни и компликовани лавиринт, одлазило горе, ка врховима, малом броју богаташа. Цео град Лесковац и Лесковачко поље, до најзабаченијих кутака, били су испресецани густом мрежом канала којима су све произведене вредности отицале у истом правцу. Невидљиве али чврсте нити биле су повезале и организовале ове људе, тако да ниједан није могао ни мрднути а камоли извући се из те савршене паукове мреже. Лесковац је живео по команди 22 фабрике и 7 банака.

Око 2 000 хектара сељачке земље поседовали су индустријалци, трговци, цркве, грађани. У власотиначком срезу, где је било преко 2 000 сељака са земљиштем мањим од једног хектара, један лесковачки милионер је поседовао 33 њиве, 8 ливада, 10 парцела шуме, 16 пашњака, 23 винограда и 2 воденице. Овај број од 2 000 хектара не изгледа убедљив у поређењу са укупном површином овога поља. Али треба имати у виду да је то било срце сељачке земље, најбоља, хумусна земља, под водом, поред друмова. Ову су земљу власници давали сељацима од којих су је одузели

у наполицу или на трећи део. Тако су се у овај крај вратили некакви, капиталистички обојени, феудални односи.

Продајући земљу, и, много чешће, истискивани са ње, сељаци су масовно одлазили у град, укључујући се у тамошњи пролетаријат. Око двадесет одсто сељака у овим крајевима имало је мање од једног хектара земље, шездесет седам одсто морало је да купује жито, седамдесет пет одсто било је неписмено (тај проценат је код мушкараца био нешто нижи, али су, зато, жене биле скоро сто одсто неписмене).

Становништву ближе и даље околине Лесковца, као и других индустријских градова на југу Србије, Ниша и Крушевца, на пример, земљорадња није била главно занимање. Људи који су ту живели нису били сељаци. То је био сељачки пролетаријат. Извлаштени са земље, они њени прекобројни синови најчешће су скидали гуњ и опанке и одлазили у фабрике. Само из лесковачког среза било је пре рата око 2 000 индустријских радника, рачунајући само оне који су још увек на селу имали нешто земље, кућицу и — илузију да су сељаци.

Продирући у село, капитализам је нарочито разорио породице. Деведесет одсто криминала у овим крајевима дешавало се ради земље. А готово сав тај криминал одигравао се баш унутар породице, међу онима који су имали да деле то мало заједничко парче земље.

Овакво социјално стање и економски односи били су карактеристични и за друге градове на југу Србије, Ниш и Крушевац у првом реду, и за њихова подручја.

Да би слика била потпуна, треба додати и то да је десна обала Мораве, која је врлетна и неплодна, била одувек снабдевач целе земље печалбарима. Они су, са мистријом у цепу и тестером о рамену, целог живота лутали градећи туђе виле и палате. Истрошени и остарели, зарадивши само толико да одрже голи живот, враћали су се да умру у селу, сђакле су некада први пут пошли на печалбу, док су их нове генерације њихових синова смењивале, одлазећи истим путевима.

На овом терену и под овим условима започео је велики ослободилачки рат на југу Србије. А те борбе из 1941—1945. само су део великог ослободилачког рата који су народи Југославије заједно водили за националну слободу и социјалну правду, те се само тако, у томе комплексу, и могу сагледати.